

COVID-19 PANDEMİSİNDE HEMŞİRELİK BAKIMI

Zehra GÖÇMEN BAYKARA¹, Gülcan EYÜBOĞLU¹

¹Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü Hemşirelik Esasları Anabilim Dalı

ÖZET

COVID-19, yeni keşfedilen bir koronavirüsün neden olduğu bir hastalık olup 2019 yılı Aralık ayında Çin'in Vuhan Şehri'nde görülmeye başlamıştır. COVID-19 hastalığı, 11 Mart 2020'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel bir pandemi olarak ilan edilmiştir. Tarih boyunca yaşanan savaşlar, afetler ve salgınlarda olduğu gibi COVID-19 pandemisiyle mücadelede hemşireler, sağlık bakım hizmetleri sunumunda ön cephede yer almaktadır. Hemşireler, yaşadıkları tüm güçlüklerle rağmen COVID-19 tanılı veya hastalık şüphesi bulunan hastalara özverili bir şekilde sağlık bakım hizmeti sunmaktadırlar. COVID-19 tanılı veya hastalık şüphesi bulunan hastalarla yakın temasta bulunan hemşireler, patojen maruziyeti, uzun çalışma saatleri, psikolojik sorunlar, yorgunluk, mesleki tükenmişlik, fiziksel ve psikolojik şiddet gibi birçok zorluk ve risk ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu derlemenin amacı, COVID-19 tanılı hastaların bakımında hemşirelerin üstlenmesi gereken rol ve sorumlulukları, COVID-19 pandemisi ile mücadelede sağlık profesyonellerinin sahip oldukları hakları ve karşılaştıkları güçlükleri ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, hemşire, hemşirelik, hemşirelik bakımı.

NURSING CARE IN THE COVID-19 PANDEMIC

ABSTRACT

COVID-19 is a disease caused by a newly discovered coronavirus that began to appear in Wuhan City, China in December 2019. COVID-19 disease was declared as a global pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020. As in wars, disasters and outbreaks experienced throughout history, nurses are at the forefront of healthcare services in the fight against the COVID-19 pandemic. Despite all the challenges, nurses selflessly provide healthcare to patients with diagnosed or suspected COVID-19. Nurses who have close contact with patients with diagnosed or suspected COVID-19 face many difficulties and risks such as pathogen exposure, long working hours, psychological problems, fatigue, professional burnout, physical and psychological violence. This review aims to reveal the roles and responsibilities that nurses should assume in the care of patients diagnosed with COVID-19, the rights that healthcare professionals have and challenges they face in combating the COVID-19 pandemic.

Keywords: COVID-19, nurse, nursing, nursing care.

İletişim/Correspondence

Zehra GÖÇMEN BAYKARA

Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi

Hemşirelik Bölümü Hemşirelik Esasları Anabilim Dalı, Ankara

E-posta: gocmenzehra@yahoo.com

Geliş tarihi/Received: 21.05.2020

GİRİŞ

"...Hemşireler yeni doğanların ilk çığlıklarını duyar ve ölenlerin son nefeslerine ve hayatın en değerli ve en trajik anlarından bazılarına tanıklık ederler..." (1).

Annette Kennedy

Uluslararası Hemşireler Konseyi (ICN)
Başkanı

Bakım kavramının tarihsel geçmişi, insanlığın başlangıcı kadar eski zamanlara uzanmaktadır. Bakım, temel insan gereksinimlerine odaklandığından hemşireliğin de temelini, özünü oluşturmuştur (2, 3). Tarih boyunca pek çok kişinin etkilendiği savaşlar, afetler ve salgınlarda sağlık bakım hizmetine olan gereksinim artmış ve hemşirelik bakımının vazgeçilmezliği somut olarak ortaya çıkmıştır. Birçok savaşta ve salgında enfeksiyonları önlemede ve kontrol altına almada, ölüm oranını azaltmada ve iyileşmeyi artırmada hemşireler önemli roller üstlenmişlerdir (2, 4). Yakın geçmişte bakıldığında 2003'te Ağır Akut Solunum Yolu Yetersizliği Sendromu (SARS), 2014'te Ebola Virüsü Salgını, 2015'de Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS-CoV) ve 2016'da Zika Virüsü Salgını olmak üzere, hemşireler dünya genelinde sağlığı tehdit eden salgınları yöneten sağlık ekibinin en büyük parçası olarak çok önemli roller üstlenmişlerdir (5).

Tüm dünyada 2019 yılının sonlarından itibaren ortaya çıkan COVID-19 pandemisi, toplam 216 ülke ve bölgeyi etkilemiş, bu hastalık nedeniyle şu ana kadar yaklaşık 300 bin kişi hayatını kaybetmiş, yaklaşık 5 milyon kişiye ise COVID-19 tanısı konulmuştur. Dünyada

COVID-19 vaka sayısının en çok görüldüğü ülkeler; Amerika, Rusya, Brezilya, İngiltere, İspanya, İtalya ve Almanya şeklinde sıralanmaktadır. Türkiye, COVID-19 vaka sayısına göre diğer ülkeler arasında sekizinci sırada yer almaktadır (6). Türkiye'de hemşireler, bu ülkelerin (Amerika-her 10.000 kişiye 145 bin hemşire; Rusya-her 10.000 kişiye 85 bin hemşire; Brezilya-her 10.000 kişiye 101 bin hemşire; İngiltere-her 10.000 kişiye 81 bin hemşire) hemşire sayısına göre çok daha az hemşire (her 10.000 kişiye 27 bin hemşire) ile bu pandemiyi başarıyla yürütmektedir (7).

COVID-19 hastalığının kontrol altına alınmasında el hijyeni, sosyal mesafe ve yüzey dezenfeksiyonunun önemli olduğu bu süreçte, hemşirelerin "enfeksiyonları önleme ve kontrol rolü" kritik önem taşımaktadır (5). Hemşireler COVID-19 pandemisinde sağlık bakım hizmetleri sunumunda büyük özveriyle çalışmaktadır (8-10). Literatürde birçok çalışma, pandemilerde hemşirelerin karşılaşılabilecekleri mesleki risklerin farkında olmalarına, kendileri ve ailelerinin güvenliği ile endişe duymalarına rağmen görev bilinci (11,12), kendini bakıma adayarak ve fedakârlıkla çalıştıklarını ortaya koymaktadır (11).

COVID-19 ile hemşirelerin mücadelesi, klinik, akademik, yönetim, meslek örgütleri olarak devam etmektedir. Akademisyenler ve meslek örgütleri, COVID-19 tanılı hastaların hemşirelik bakımında yol gösterici rehberler, eğitim materyalleri, videolar, bilgilendirme toplantıları vb. hizmetler sunmaktadır. Yönetici hemşireler bu süreçte, hasta güvenliğinin ve sağlık çalışanlarının, sağlığı ve güvenliğinin sağlanması, çalışma

ortamı ve koşullarının (çalışma saatleri, dinlenme molası, beslenme, dinlenme alanı, hasta/hemşire oranı vb.) düzenlenmesi, yeterli kişisel koruyucu ekipmanın temini, psiko-sosyal desteğin sağlanması gibi birçok konuda liderlik rolü üstlenmektedir (13-15). Klinik ortamlarda COVID-19 ile mücadelede hemşireler, gerek acil servislerde COVID-19 şüphesiyle izlenen bireylerde triyajda gerek pandemi kliniklerinde/hastanelerinde COVID-19 tanılı hastaların bütüncül bakımında yer almaktadırlar (11-13).

Bu bağlamda Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "Uluslararası Hemşire ve Ebe Yılı" olarak belirlenen 2020 yılı, COVID-19 pandemisi sırasında hemşirelerin gösterdikleri özverili sağlık bakım hizmeti sunumu ile daha fazla anlam kazanmıştır.

COVID-19 Hastalığında İnsan Odaklı, Bütüncül ve Bireyselleştirilmiş Bakım

Bakım, sadece bedene değil duygulara, düşüncelere, insan ve çevreyle ilişkilere yönelik bütüncül bir yaklaşımı gerektirmektedir (16). Bu bağlamda hemşirelik de yalnızca hastalığa odaklı değildir. Hemşirelik, hasta bireyi biyo-psikososyal açıdan bir bütün olarak değerlendirmeyi, bakım vermeyi zorunlu kılmaktadır (17).

COVID-19 hastalığının her bireyde farklı semptomlar göstermesi (18), her bireyin bakım gereksinimlerinin ve bakıma verdikleri cevapların farklı olması nedeniyle her bireye bireyselleştirilmiş, insan odaklı ve bütüncül bir hemşirelik bakımı sunulması gerekmektedir. COVID-19 tanılı her hasta, sadece "COVID-19 vaka sayısı"na eklenen bir sayı olarak görülmemelidir. Bakım sırasında bu

bireylerin aynı zamanda duygulara, kaygılara ve korkulara sahip birer insan oldukları unutulmamalıdır. Sağlık bakım hizmetlerinin sunumunda bakımın temel ilkeleri olan; hastanın bakım sürecine dahil edilmesi, empati ve bütüncülük ilkelerinden uzaklaşılması gerekmektedir (3). Bu nedenle COVID-19 tanılı her bireyin, gereksinimleri ve öncelikleri belirlenerek hemşirelik bakımı alma hakkı vardır. Bu anlamda gerek ülkemizde gerekse COVID-19 hastalığının görüldüğü diğer ülkelerde yapılan klinik çalışmalardan elde edilen bulgular, Dünya Sağlık Örgütü ile Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri (Centers for Disease Control and Prevention, CDC) tarafından oluşturulan klinik rehberler ve çalışma deneyimlerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda oluşturulan bakım rehberleri ile COVID-19 tanılı hastalara verilecek sağlık bakım hizmetlerinin asgari standartları oluşturulmakta ve böylece hastalara bireyselleştirilmiş bütüncül bir hemşirelik bakımı sunulabilmesi amaçlanmaktadır (19-21). Rehberlerde şüpheli COVID-19 vakalarının triyajından başlayarak, ölen bireyin gömülmesi sırasında dikkat edilmesi gerekenlere kadar tüm önlemler ayrıntılı olarak yer almaktadır. Aşağıda sağlık kurumlarında yapılması gereken bazı temel hemşirelik bakım hizmetlerinin bu rehberlerden faydalanarak özetlenmiştir (19-21).

Şüpheli COVID-19 vakası veya COVID-19 tanısı kesinleşen bireylere yönelik yapılan tüm işlemlerde enfeksiyondan korunma ve kontrol önlemlerine uyulmalıdır. Ayrıca COVID-19 hastası asemptomatik hale gelene kadar temas ve damlacık koruma önlemlerine dikkat edilmelidir (19-21).

COVID-19 hastalığı şüphesiyle ayaktan başvuran bireylerin triyajında (19, 21);

- Bireyler hipertermi, öksürük ve dispne bulguları açısından değerlendirilir.
- Bireylerin yurt dışı seyahat ve temas öyküsü sorgulanır.
- Bireyler şüpheli durumlarda, yüksek risk ve düşük risk olma durumuna göre belirlenen alanlara ayrılır.
- Şüpheli kişilerden örnek alınır.

COVID-19 olgu tanımına uyan hastalar klinik durumlarına göre serviste ya da yoğun bakıma yönlendirilerek fiziksel, psikolojik ve çevresel açıdan değerlendirilir.

Fiziksel Değerlendirme

- Yaşamsal bulgular (vücut sıcaklığı, kan basıncı, kalp hızı-ritmi, oksijen saturasyonu, solunum sayısı, ritmi ve derinliği) ölçülür.
- Bilinç durumu değerlendirilir.
- Kas ağrısı, yorgunluk, öksürük, balgam, göğüs sıkışması, nefes darlığı, ishal gibi COVID-19 hastalığına özgü belirti ve bulgular açısından değerlendirilir.
- Deri ve mukoza değerlendirilir, periferik kan dolaşımı kontrol edilir.

Psikolojik Değerlendirme

- Hastanın hastalığa psikolojik tepkisi değerlendirilir.
- Duygusal ve bilişsel değişiklikler değerlendirilir.

Çevresel Değerlendirme

- İzolasyon önlemleri, odanın negatif basıncı, riskli ameliyatlara için ek

koruyucu önlemler, hastalar ve sağlık profesyonelleri için kişisel koruyucu önlemlerin yeterliliği değerlendirilir (19-21).

COVID-19 hastalığında görülen yaygın belirtiler hipertermi, öksürük ve dispnedir (18, 21). Sık görülen belirti ve bulgulara yönelik hastaların öncelikli en temel sorunları ve uygulanan hemşirelik girişimleri şunlardır (19-21):

1. Havayolu direncinin artması ve akciğer uyumunun azalması ile ilgili bozulmuş gaz (oksijen-karbondioksit) değişimi.
 - Yaşamsal bulgular (kalp hızı-ritmi, solunum sayısı-ritmi-derinliği, kan basıncı, vücut sıcaklığı, oksijen saturasyonu) düzenli olarak takip edilir.
 - Hekim istemine göre oksijen tedavisi uygulanır. Oksijen tedavisi sırasında hastaların bilinç durumu, kalp hızı-ritmi, solunum özellikleri (ritim, hız, derinlik, spontan solunum ve ventilatör senkronizasyonu) değerlendirilir.
 - Siyanoz belirtileri ve oksijen tedavisi komplikasyonları izlenir.
 - Arteriyel kan gazı analiz sonuçları izlenir.
 - ARDS (Acute Respiratory Distress Syndrome) hastalarında oksijenasyonu artırmak ve akciğeri güçlendirmek amacıyla prone pozisyonu verilir.
2. Aşırı sekresyon ve etkisiz öksürük ile ilişkili etkisiz hava yolu açıklığı

- Öksürük ve balgam çıkarma: Hastalara, doğru derin nefes alma ve etkili öksürük yöntemleri öğretilir.
 - Entübe hastaların solunum yolundaki sekresyonları aspire edilir.
3. Viral akciğer enfeksiyonuna bağlı hipertermi
- Hipertermisi olan hastalara hekim istemine göre antipiretik tedavi uygulanır.
 - Antipiretik tedaviyi takiben, hastaların vücut sıcaklığı, terleme ve elektrolit değişiklikleri yakından izlenir.
 - Terleme sonrası hastaların kıyafet ve çarşafları değiştirilir.
 - Kirlenmiş giysiler ve çarşaflar tıbbi atık torbalarına koyulur.
4. Hipertermi, nem, zayıf periferel dolaşım ve zorunlu pozisyona bağlı olarak cilt bütünlüğünün bozulma riski
- Aynı alana sürekli basınç uygulamaktan kaçınmak için hastanın prone pozisyonunu düzenli olarak değerlendirilir ve değiştirilir.
 - Derin ven trombozu risk tanınması yapılır.

Bununla birlikte hemşireler, immün plazma tedavisi, ekstrakorporeal membran oksijenizasyonu (ECMO) desteği veya sürekli renal replasman tedavisi uygulanan hastalar ile gebeler, doğum sonu ve emzirme dönemindeki hastalar ve stoması olan hastalar gibi özel gruplara da hemşirelik bakımı sunmaktadır (19-21).

COVID-19 hastalığında ciddi vakalarda, pnömoni, ağır akut solunum yolu enfeksiyonu, böbrek yetmezliği ve hatta ölüm gelişebilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün Çin Halk Cumhuriyeti'ne ait COVID-19 raporuna göre fatalite hızı %3,8 olarak bildirilmiştir (21). Bu nedenle prognozu kötü seyreden COVID-19 tanılı hastaların bakımında yaşam sonu bakım ve palyatif bakım da önem kazanmaktadır.

COVID-19 Hastalığında Palyatif Bakım

Palyatif bakım, pandemi sırasında sunulan sağlık bakım hizmetlerinin önemli bir bileşenini oluşturmaktadır (22). Aşağıda COVID-19 tanılı hastalara yönelik palyatif bakım sürecini kolaylaştırmak adına bazı önerilere yer verilmektedir;

1. Palyatif bakımda ilk adım semptom yönetimidir.
 - Hastaların bakımında, bilinç açık ise nefes darlığı, anksiyete, bulantı ve ağrıyı değerlendirmek için görsel bir analog skala kullanılabilir (19, 22, 23).
 - Nefes darlığı, anksiyete, bulantı ve ağrı gibi semptomlar, odaya girmeden önce cam bölmelerden hasta gözlemlenerek değerlendirilebilir
 - Hastanın odasına girildiğinde ilk önce ilaçlarının verilmesi sayesinde odadan çıkmadan önce ilacın etkisini değerlendirme fırsatı bulunabilir (23).
2. Palyatif bakımda ikinci adım ise emosyonel destektir.
 - Hastanın odasına girmeden önce giyilmek zorunda olunan kişisel koruyucu ekipmanlar nedeniyle hastalarla iletişim kurmak ekstra bir çaba gerektirir. Sağlık profesyonelleri kendi yüzlerinin

fotoğraflarını önlüklerine yerleştirirse hastalar kendisine bakım veren kişinin nasıl görüldüğünü görebilir.

- Sedasyon uygulanan hastalar da dahil olmak üzere her hastaya sakin bir ses tonuyla yapılan uygulamanın ve nedeninin açıklanması önemlidir (23).
- COVID-19 tanılı hastanın ailesine ve yakınlarına emosyonel destek sağlanmalıdır. Ailelerin yaşadıkları deneyimler hakkında konuşmak, bu süreçte sadece onları dinlemek bile duygularını ifade edip rahatlamaları bakımından oldukça önemlidir (22, 23).

COVID-19 pandemisinde ölen bireyin son bakımı, morga gönderilmesi ve morgdan çıkarılması sürecinde gerekli koruyucu tedbirlerin alınması bulaşı önlemek açısından oldukça önemlidir (19, 21).

COVID-19 Pandemisinde Sağlık Profesyonelleri: Haklar-Sorumluluklar-Güçlükler

Ülkeler, COVID-19'la mücadelede zor kararlar alırken, temel sağlık bakım hizmetleri sunumunu sürdürmek ve aynı zamanda sağlık sisteminin çökme riskini azaltmak için stratejik bir planlamaya ihtiyaç duymaktadır. Dünya Sağlık Örgütü 19 Mart 2020'de yayımladığı belge ile COVID-19 pandemisinde iş sağlığı ve güvenliğini sağlamak için gereken özel tedbirler de dahil olmak üzere sağlık profesyonellerinin haklarını ve COVID-19 tanılı hastalara karşı sorumluluklarını ortaya koymaktadır (24). Bu doğrultuda sağlık profesyonellerinin sorumlulukları aşağıdaki gibidir:

- İş sağlığı ve güvenliği eğitimlerine katılmalı
- Kişisel koruyucu ekipmanları uygun şekilde giymeli, kullanmalı, çıkarmalı ve imha etmeli
- Hastaların değerlendirilmesi, triyaj ve tedavi protokollerini izlemeli
- Şüpheli ve kesin tanı konulmuş vakaları belirlenen prosedürlere göre raporlamalı
- Herhangi bir belirti veya hastalık riski bulunmayanlar da dahil topluma halk sağlığı, enfeksiyonların önlenmesi ve kontrolü ile konularda bilgilendirme yapmalı
- Hastaların mahremiyetini korumalı
- Hastalara saygılı, merhametli yaklaşmalı ve insan onurunu korumalı
- Kendisini, hastalık belirtileri açısından izlemeli, hastalık belirtilerini gözlemlediği takdirde kendisini izole etmeli veya durumu yöneticilere bildirmeli
- Kendisinde destek almasını gerektiren stres veya mental sağlık sorunları ile ilgili belirtiler varsa yöneticilere bildirmeli
- Yaşamları veya sağlıkları için ciddi bir tehlike arz ettiğini düşündükleri herhangi bir durumu derhal yöneticilere bildirmelidir (24).

Tüm sağlık çalışanlarının topluma karşı olan bu sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için onların sağlıklarına daözen gösterilmesi gerekmektedir. Dünya Sağlık Örgütü, COVID-19 ile mücadelede ön saflarda yer alan sağlık profesyonellerinin patojen maruziyeti, uzun çalışma saatleri, psikolojik sorunlar,

yorgunluk, mesleki tükenmişlik, fiziksel ve psikolojik şiddet gibi birçok risk ile karşı karşıya kalabildiğine dikkat çekmektedir (24). Uluslararası Hemşireler Birliği (ICN), COVID-19 nedeniyle binlerce hemşirenin enfekte olduğunu, yüzlerce hemşirenin ise öldüğünü bildirmektedir (25). Bununla birlikte yapılan çalışmalar, COVID-19 tanılı hastalara bakım veren hemşirelerin ağır iş yükü ve sürekli kişisel koruyucu ekipman giyme zorunluluğu nedeniyle bunalmışlık ve bitkinlik hissi, enfekte olma ve ailesine bulaştırma korkusu (12), yorgunluk, çaresizlik (11, 22), kişisel koruyucu ekipman yetersizliği ve bakmakla yükümlü oldukları çocuklarının ve diğer akrabalarının bakma gereksinimlerini karşılayamayacağı nedeniyle endişe (22), hastalara yarar sağlayamama konusunda kendini güçsüz hissetme gibi olumsuz duyguları baskın bir biçimde hissettiklerini ortaya koymaktadır (11, 12, 22, 26).

Türk Hemşireler Derneği'nin 27 Nisan 2020'de yayımladığı COVID-19 Mevcut Durum Analizi Raporu'nda COVID-19 tanılı hastalara bakım veren hemşirelerin yaşadıkları güçlükler ortaya koyulmaktadır. Raporla 61 ilden 520 hemşirenin katıldığı anket sonuçlarına göre; COVID-19 tanılı/şüpheli hastaya bakım verirken kendisini korumak için alması gereken önlemler konusunda bilgilendirilmede yetersizlik, kişisel koruyucu ekipman yetersizliği, uzun mesai saatleri, dinlenme molalarının yetersizliği, eşi sağlık çalışanı ya da asker olan hemşirelerin çocuklarının bakımı için izin almada yaşadıkları sorunlar hemşirelerin en fazla yaşadıkları güçlükler arasındadır (27). Karasu ve Öztürk Çapur'un (2020) çalışmasında yoğun bakımda çalışan hemşirelerin "*kişisel koruyucu malzemeler*

içerisinde kendi fizyolojik gereksinimlerini karşılamamanın zorluğu, patojenle maruziyet, ölüm ve ailesine hastalık bulaştırma korkusu, savunmasızlık hissi..." yaşadıkları belirlenmiştir (28). Bu nedenle salgınlarda politika yapıcıların ve sağlık bakım kurumlarının, hemşireleri aktif olarak desteklemesi büyük önem arz etmektedir (11, 22). Bu destek olmadan, hemşirelerin önemli ölçüde stres, kaygı ve fiziksel yan etki yaşamalarının muhtemel olduğu, bunların da tükenmişliğe ve işgücü kaybına yol açabileceği unutulmamalıdır (11).

Sonuç

Hemşireler, dünyada sağlık bakım sisteminin belkemiğidir ve tüm sağlık profesyonellerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır (5). Tarihte birçok savaş, afet ve salgında olduğu gibi COVID-19 pandemisinde de hemşireler, toplumun bakım gereksinimlerinin karşılanması noktasında kilit rol oynamaktadır. COVID-19 tanılı hastaların bakım önceliklerinin belirlenmesi, insan odaklı, bütüncül ve bireyselleştirilmiş bir hemşirelik bakımı sunulması büyük önem arz etmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "Uluslararası Hemşire ve Ebe Yılı" olarak belirlenen 2020 yılı, COVID-19 pandemisi sırasında hemşirelerin gösterdikleri özverili çalışma ile daha fazla anlam kazanmıştır.

KAYNAKLAR

1. ICN, ICN Nurses a voice to lead nursing the world to health. International Council of Nurses 2020. Date: 10.05.2020. Available: <https://2020.icnvoicetolead.com/resources/>.
2. Göçmen Baykara Z. Hemşirelik bakımı kavramı. Türkiye Biyoetik Dergisi. 2014; 1(2): 92-99.
3. Yalım NY. Hemşirelik Teorilerine Giriş. Editör: Karadağ A, Çalışkan N, Baykara ZG. Hemşirelik Teorileri ve Modelleri. 1. Baskı, Akademi Basın ve Yayıncılık, Ankara 2017.

4. Allegranzi B, Donaldson LJ, Kilpatrick C, Syed S, Twyman A, Kelley E. et al. Infection prevention: laying an essential foundation for quality universal health coverage. *The Lancet Glob Health*. 2019; 7(6):e698-e700.
5. WHO, State of the World's Nursing Report – 2020. World Health Organization 2020. Date: 08.05.2020. Available: <https://www.who.int/publications-detail/nursing-report-2020>.
6. WHO, Coronavirus disease (COVID-19) outbreak situation. World Health Organization 2020. Date: 05.05.2020. Available: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>.
7. WHO, Global Health Observatory data repository, Nursing and midwifery personnel World Health Organization 2020. Date: 08.05.2020. Available: https://apps.who.int/gho/data/node.main.HWFGRP_0040?lang=en.
8. ICN, ICN calls for global unity and solidarity to support nurses and other healthcare workers fighting the COVID-19 pandemic. International Council of Nurses 2020. Date: 10.05.2020. Available: <https://www.icn.ch/news/icn-calls-global-unity-and-solidarity-support-nurses-and-other-healthcare-workers-fighting>.
9. WHO, On the front line of COVID-19: inspiring stories of health care workers. World Health Organization 2020. Date: 15.05.2020. Available: <http://www.emro.who.int/patient-safety/patient-news/on-the-front-line-of-covid-19-inspiring-stories-of-health-care-workers.html>.
10. Jackson D, Bradbury-Jones C, Baptiste D, Gelling, L, Morin K, Neville S et al. Life in the pandemic: Some reflections on nursing in the context of COVID-19. *J Clin Nurs*. 2020; 00:1–3.
11. Fernandez R, Lord H, Halcomb E, Moxham L, Middleton R, Alananzeh I et al. Implications for COVID-19: a systematic review of nurses' experiences of working in acute care hospital settings during a respiratory pandemic. *Int. J. Nurs.*, 2020 (In Press).
12. Liu Q, Luo D, Haase JE, Guo Q, Wang XQ, Liu S et al. The experiences of health-care providers during the COVID-19 crisis in China: a qualitative study. *Lancet Glob Health*. 2020.
13. Zhang, Y. Strengthening the power of nurses in combating COVID 19. *Journal of Nursing Management*. 2020 (Epub ahead of print).
14. ICN, World health professions alliance calls on g20 to protect health workers facing COVID 19. International Council of Nurses. Date: 10.05.2020. Available: <https://www.icn.ch/news/world-health-professions-alliance-calls-g20-protect-health-workers-facing-covid-19>.
15. Huang L, Lin G, Tang L, Yu L, Zhou Z. Special attention to nurses' protection during the COVID 19 epidemic. *Critical Care*. 2020;24(120).
16. İnam A. Bakım Kavramı Üstüne Bir Yorum. Editör: Karadağ A, Çalışkan N, Baykara ZG. *Hemşirelik Teorileri ve Modelleri*. 1. Baskı, Akademi Basın ve Yayıncılık, Ankara 2017.
17. Göçmen Baykara Z, Eyikara E. Hemşirelik Tanılarında Tartışmalı Konular. Editör: Şenol Çelik S, Karadağ A. *Hemşirelik Bakım Planları: Tanılar, Girişimler ve Sonuçlar*. 1. Baskı. Akademi Basın ve Yayıncılık. Ankara 2019.
18. WHO, Health Topics, Coronavirus. World Health Organization 2020. Date: 07.05.2020. Available: https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1.
19. THD, COVID-19 Hemşire Eğitim Rehberi ve Bakım Algoritmaları, Türk Hemşireler Derneği. Date: 15.05.2020. Available: <http://www.thder.org.tr/uploads/files/thd-covid-2020-2.pdf>.
20. Members WC, Wang H, Zeng T, Wu X, Sun H. Holistic care for patients with severe coronavirus disease 2019: an expert consensus. *IJNSS*.2020.
21. TC SB HSGM, COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi Bilim Kurulu Çalışması, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Date: 12.05.2020. Available: https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf.
22. Costantini M, Sleeman KE, Peruselli C, Higginson IJ. Response and role of palliative care during the COVID-19 pandemic: a national telephone survey of hospices in Italy. *Palliat. Med*, 2020;0269216320920780.
23. Delgado S. End-of-Life Care During the COVID-19 Pandemic. Date: 12.05.2020. Available: <https://www.aacn.org/blog/end-of->

- life-care-during-the-covid-19-pandemic?sc_campaign=22A047014B4445B2BF0BFAFD5BAF24E7&_zs=jmaGa&_zl=idm52.
24. WHO, 19 March 2020 Coronavirus disease (COVID-19) outbreak: rights, roles and responsibilities of health workers, including key considerations for occupational safety and health. World Health Organization 2020. Date: 05.05.2020. Available: [https://www.who.int/publications-detail/coronavirus-disease-\(covid-19\)-outbreak-rights-roles-and-responsibilities-of-health-workers-including-key-considerations-for-occupational-safety-and-health](https://www.who.int/publications-detail/coronavirus-disease-(covid-19)-outbreak-rights-roles-and-responsibilities-of-health-workers-including-key-considerations-for-occupational-safety-and-health).
 25. ICN, ICN calls for data on healthcare worker infection rates and deaths International Council of Nurses 2020. Date: 10.05.2020. Available: <https://www.icn.ch/news/icn-calls-data-healthcare-worker-infection-rates-and-deaths>.
 26. Sun N, Shi S, Jiao D, Song R, Ma L, Wang, H. et al. A qualitative study on the psychological experience of caregivers of COVID-19 patients. Am. J. Infect. Control. 2020: 32334904.
 27. THD, COVID- 19 Mevcut Durum Analizi Raporu. Türk Hemşireler Derneği. Date: 15.05.2020. Available: <https://www.thder.org.tr/uploads/files/EK-SB-Hemsirelerin-Durum-Analizi-5.Rapor.pdf>.
 28. Karasu F. Öztürk Çopur E. Koronavirüs (covid-19) vakaları artarken salgının ön safındaki bir yoğun bakım hemşiresi: "cephede duran kahramanlar". Yoğun Bakım Hemşireliği Dergisi, 2020:24(1), 11-14.